

BADIIY MATNDA OKKOZIONALIZMLAR

Ibragimov Xayrulla Hamdamovich
O'zbekiston Milliy universiteti
Jizzax filiali dotsenti f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnda okkazonalizmlarning o'rni hamda ijodkor o'z asarlarida so'zlar mazmunini asar qahramonlarining tabiati, ruhiy holati, hayot tarzi va ruhiy kechinmalarini okkazonalizmlar vositasida ifodalashi xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Matn, badiiy matn, uzual, okkazonal, denotat, semantika, ta'sirchanlik, o'z ma'no, ko'chma ma'no, obraz.

OCCASIONALISMS IN LITERARY TEXTS

Abstract: This article discusses the role of occasionalisms in literary texts and how the author expresses the meaning of words through the nature, psychological state, lifestyle, and emotional experiences of the characters in their works using occasionalisms.

Keywords: text, literary text, usual, occasional, denotation, semantics, emotionality, literal meaning, figurative meaning, image.

ОККАЗИОНАЛИЗМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация: В статье рассматривается роль окказионализмов в художественном тексте и то, как автор выражает значение слов через природу, психологическое состояние, образ жизни и эмоциональные переживания персонажей своих произведений с использованием окказионализмов.

Ключевые слова: текст, художественный текст, обычный, окказиональный, денотация, семантика, эмоциональность, буквальное значение, переносное значение, образ.

Kirish. Badiiy matnda har bir so'zning alohida o'z o'rniga ega ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, so'z qo'llashning o'zini alohida bir san'at deyish mumkin. Ammo bu san'atni hamma san'atkor ham maromiga yetkazib egallay olmaydi. Qachonki, muallif tomonidan so'z, uning ma'nosi va bu ma'noning tuzilishi aniq tasavvur etilsagina, u san'at darajasiga chiqa oladi.

Badiiy obrazlar tizimida tushuncha va holatlarni, kayfiyat va kechinmalarni, voqea-hodisalar mag'zi-mohiyatini quyuk obrazlar vositasida ifodalashda okkazonalizmlar

yetakchilik qiladi. Zero, bu jihat muallif lirik qahramonining ko‘p qirrali tuyg‘ulari va kechinmalar dunyosini, asardagi hissiyotga boy falsafiy mushohadakorlikni, teran fikrlarning tiniqligini, bo‘yoqdorligini asoslaydi.

Badiiy matnda so‘zning qo‘llanishi bilan bog‘liq bo‘lgan qo‘shimcha ma’no nozikliklari, mazmun o‘zgachaliklari turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashadi. “Ammo ta’kidlash joizki, bunday qo‘shimcha ma’no nozikliklari aksar hollarda, avvalo, so‘z ma’no qurilishining o‘zida imkoniyat sifatida mavjud bo‘ladi, ular so‘zning ma’no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo‘ladi”.

Ma’lumki, obrazlilik, tasviriylilik, ekspressivlik kabi terminlar qo‘llanishi jixatidan keng ma’nolidir. Ularning ba’zilari (obrazlilik, tasviriylilik) adabiyotshunoslik termini sifatida ham, tilshunoslik termini sifatida ham qo‘llanadi. Mana shunday hodisalardan biri okkozionalizmlardir.

O‘zbek tilining tasvir imkoniyatlari shu darajada rang-barangki, u bilan har qanday murakkab va chigal ruhiy holatni yorqin ifodalash mumkin. Tilimizdagi mavjud so‘zlar ma’nolarining o‘shish-o‘zgarishi – ma’no ko‘chishi, kengayishi va torayishi tarzida ro‘y beradi. Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari ma’lum bir asosga ko‘ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomi o‘laroq ham qo‘llanadi. Bunday vaqtda bitta so‘z bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi o‘laroq xizmat qiladi.

Shu mulohazalarni inobatga olib, badiiy asarlarning taraqqiyoti va tahlilida okkozionalizmlarning muhim o‘rni mavjud deb hisoblaymiz. Badiiy okkozionalizmlar yaratilishida badiiy matn asosiy obyekt hisoblanadi. Shoir yoki yozuvchi o‘zining xayoliy dunyosini kitobxonga yetkazish uchun eng nozik ma’no qirrasiga ega bo‘lgan so‘zlardan foydalanishga va ushbu so‘zni topishga intiladi va harakat qiladi. Natijada tasodifiy so‘zlar – kkozionalizmlardan foydalanadi.

Quyida okkozionalizmlar badiiy matnda qanday vazifalarni bajarishini ko‘rib chiqamiz. Muallif o‘z asarlarida okkozionalizmlardan quyidagi maqsadlarda foydalanadi:

1. Tilimizda mavjud so‘z va tushunchalarni til va lug‘atdan o‘rin olmagan boshqa so‘zlar bilan ifodalash uchun.
2. Turli denotatlarni semantik taqqoslashga imkon yaratish uchun.
3. So‘zlarni takror qo‘llashning oldini olish uchun.
4. So‘zga yangi ma’no yuklash va ma’no otenkasini kuchaytirish uchun.
5. O‘quvchiga estetik zavq berish va nutqiy shaffofligini ta’minlash uchun.
6. Asarning badiiy qiymatini oshirish uchun.

Ijodkorlar tasvir maqsadidan kelib chiqib, so‘zlarni tanlab ishlatish bilan chegaralanib qolmasdan, aksincha, so‘zlar mazmunini asar qahramonlarining tabiati, ruhiy holati, hayot tarzi va ruhiy kechinmalariga moslashtirib o‘zgartiradilar va shu tariqa tildagi avvaldan mavjud so‘zlar yangi ma’no nozikliklari bilan sayqallanib boraveradi. Shu bilan birgalikda shoir yoki yozuvchi tomonidan qayta ishlangan til birliklari badiiy bo‘yoqdorligi va ta’sirchanligi bilan alohida ahamiyat kasb etib boraveradi.

Badiiy adabiyotda ijodkorning yaratayotgan badiiy olamini to‘laqonli ifodalash uchun nafaqat tilde mavjud birliklaridan foydalanishga, balki, badiiy qimmatga ega bo‘lgan boshqa birliklarni yaratishga ham ehtiyoj tug‘iladi. Misol uchun, *qora* so‘zi rang-tus sifati, u ko‘chma ma’noda ham qo‘llanadi. Shoir To‘ra Sulaymon bu sifatni *qaro* tarzida, okkozianal ma’noda keltirib, umr yo‘lining notekisligini, peshonasining sho‘rligini ifodalashda qo‘llagan:

*Ayro edi asli yo‘limiz,
Alhol qoldi ayroligicha.
Haqligicha qoldi yo‘li oq,
Yo‘li **qaro qaroligicha**...*

Xuddi shu she‘rning boshqa bandida shoir takrordan qochib, *qora* leksemasining sinonimi bo‘lgan *siyo* sifatidan ko‘ngilning g‘amda qolganini ifodalashda foydalanadi:

*Endi tamom ayrilar bo‘ldik,
Ko‘ngil qoldi **siyoligicha**.
Oy tutilib, Quyosh qoraymay,
Dunyo qoldi dunyoligicha...*

Ushbu misralarda *qora*, *siyo* so‘zlari ko‘chma ma’noda qo‘llangan, *zulmat* so‘zi bilan sinonimlik hosil qiladi. To‘ra Sulaymon o‘zining boshqa bir she‘rida *qora* ma’nosida *zulmat* so‘zini keltiradi:

*Mag‘rib notinch bo‘lsa bezovta mashriq
Do‘st do‘stdan imdodin tutgaymi darig‘?
Qaer **zulmat** ichra, qaerdir yorug‘
Magar yer yuzida tinchlik bo‘lmasa ...
O‘ylaysan yil bo‘yi mudom bahor deb,*

*Bahorsiz bu dunyo bee‘tibor deb.
Hammaning bir xilda tashvishi bor deb,
Barchani o‘zingday **pok, beg‘ubor** deb...
Havasim keladi senga, bolajon...*

Pok va *beg‘ubor* so‘zlari *toza, pokiza, gard-g‘ubor, kir, chang kabilardan xoli, musaffo* ma’nolarini ifodalab keladi. Shoir bu sinonimlarni ko‘chma ma’noda ko‘nglida yomonligi yo‘q, *pok*, sofdil, sidqidil bolaga nisbatan okkozianal ma’noda ishlatib, ta’sirchanlikni oshirgan. Shu she‘rining boshqa bandida *pok, beg‘ubor* so‘zlarining sinonimi bo‘lgan *begard* so‘zidan ham o‘rinli foydalanadi. Bu orqali shoir tilning sinonimlarga boyligini, fikr ifodalashning rang-barang yo‘llari borligini ko‘rsatadi:

*Olamda sen bilan ona shodligi,
Baxti barhaqligi, umrbodligi.
Begard, o‘kinganing – dil barbodligi,
Havasim keladi senga, bolajon...*

Tilning lug‘aviy birliklaridan (leksemalardan) tashkil topadigan ma‘nodoshlik qatorlari hamisha ochiq bo‘ladi. Ya‘ni ma‘nodoshlik qatorlari, birinchidan, davr taqozosi, nutqiy vaziyat, jamiyat talabi asosida to‘ldirilib borishi mumkin. Ikkinchidan, ma‘nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, frazeologik iboralar, mustaqil leksema va sememalarining turlari, yasama so‘zlar, so‘z birikmalari, so‘zlarining nutqiy ko‘chma ma‘nolari bilan bog‘lanib, o‘z qatorini nutqiy ma‘nodoshlik (kontekstual sinonimiya) vositalari bilan kengaytirib boradi.

Oyning o‘n beshimas bari qorong‘u,

Ko‘lankasiz, tiniq kunlarim kam.

Xun bo‘lmish jigirim, qon bo‘lmish bag‘rim,

Og‘zimda qora qon – oldimda jom...

She‘rdagi ko‘lanka so‘zi bu o‘rinda tashvish, g‘am, azob iskanjasidagi odam ichki ruhiy holatning ifodasi bo‘lib kelgan. Shoir bu so‘zga belgiga ega emaslik -siz qo‘shimchasini qo‘shgan. G‘amsiz, tashvishsiz, azobsiz sinonimik qatoriga ko‘lankasiz so‘zini qo‘shib, so‘zning ma‘no qamrovini kengaytirgan. Ushbu misralarda ko‘lankasiz, tiniq so‘zlari okkozianal ma‘noda sinonimlar qatorini tashkil etgan. Chunki ushbu so‘zlar nutqiy vaziyatdan tashqarida sinonim emas. Ammo shoirning topqirligi sabab ular azobsiz va yaxshi o‘tgan kunlar ma‘nosida nutqiy sinonimik uyani tashkil qilgan. Shuningdek, she‘riy parchadagi jigirim va bag‘rim ma‘nodosh so‘zlari ham iztirob iskanjasidagi inson ruhiy holatini bo‘rttirib ko‘rsatishda qo‘l kelgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, okkazonalizmlar asarning badiiy-estetik qimmatini oshirish bilan bir qatorda yozuvchining so‘z qo‘llash bilan bog‘liq mahoratini, his-tuyg‘u, tushunchani ifodalashdagi qobiliyatini belgilovchi vosita sifatida va ijodkorning o‘zbek tili tasviriy imkoniyatlaridan badiiy foydalanish mahoratini o‘ziga xos tarzda ifodalab, milliy adabiy til taraqqiyoti, nutq boyligi uchun xizmat qiladi.

Ijodkorning okkazonalizmlardan o‘z o‘rnida mahorat bilan foydalanishi – fikrni sodda, tushunarli va aniq ifodalash imkonini beradi. ijodkor badiiy zehniyatida so‘zlar muntazam tizim, bu tizimdagi har bir unurning o‘z aniq va mustahkam o‘rni bor. So‘zning poetik qiymati esa pragmatik omillar ta’sirida o‘z mohiyatidan tashqariga chiqmagan holda jilvalanib turadi. Poetik tafakkur va mahorat ana shu jilvani ta’minlash uchun uyg‘un faollik kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Ўз. Рес. ФА. “Фан”, 2007й.
2. Умуркулов.Б Поэтик нутқ лексикаси – Т., Фан, 1990 (Umurkulov.B Poetic speech lexicon - T., Science, 1990.)
- 3.Mirtojiyev M. “O‘zbek tilida polisemiya”. Toshkent., 1975-yil.
4. Тўхтасинова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.,2007. (Tokhtasinova O. Lexical

occasionalisms in the Uzbek language and their artistic and aesthetic features: Candidate of Philological Sciences. –T.,2007.)

5.Abdurahmonova M.T, MamajonovaD.A. “Okkazonalizmlar va ularning badiiy-estetik vazifasi”. “Humanitarian Research”. Polland.

6.HayitovH.A. “Qushlarga ibrat hazrati hizr”. Moskva. Internavka., 2020No123str.72-73.

7.O.R.Avezov. Ekstremal vaziyatlarda oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish amaliyoti. Pedagogik mahorat, 3(No.13),145-150

8. To‘ra Sulaymon. Gul bir yon, chaman bir yon. – Toshkent: Cho‘lpon, 1996.

9. To‘ra Sulaymon. Sensiz yolg‘iz, g‘arib bo‘ldim... – Toshkent: Movarounnahr, 2013. – B. 105.

10.Тўра Сулаймон. Истар қўнгил. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984.

11.Тўра Сулаймон. Сайхон. – Тошкент: Шарқ, 2003.